

УДК 327

**ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕННЯ
СУЧАСНОЇ ГЕОПОЛІТИКИ****RESEARCH ASPECTS OF MODERN
GEOPOLITICS**

Климишин Ю. В.,
здобувач, Національний університет оборони
України імені І. Черняхівського (Київ, Україна),
e-mail: juliabrown@ukr.net

Klymyshyn Y. V.,
PhD Candidate, Chernyakhovsky National Defense
University of Ukraine (Kyiv, Ukraine),
e-mail: juliabrown@ukr.net

Стрімкий розвиток технологій чинить суттєвий вплив на геополітику, що штовхає до пошуку нових підходів у дослідженні та застосуванні цієї науки. Посадження географічних, історично-культурних, антропогенних та безпекових чинників із врахуванням тривалості їх впливу на геополітичні процеси утворює комплексне уявлення про можливі стратегії суб'єкта геополітики. Дані, отримані в результаті дослідження запропонованих чинників, є потенційними можливостями та обмеженнями суб'єкта геополітики, які повинні враховувати стратеги при розробці геостратегічних напрямів взаємодії з зовнішнім світом.

Ключові слова: геополітика, географія, негеографічні чинники.

The rapid development of technologies has a significant impact on geopolitics. It motivates to engage in search for new geopolitical scientific methods and approaches regarding application of this science. The combination of geographical, historical, cultural, anthropogenic and security factors, with the duration of their influence on geopolitical processes, forms a comprehensive view on the possible strategies of the geopolitical actor. The data obtained from the study of the proposed factors are potential opportunities and limitations of the geopolitical actor. It should be taken in to account by its strategists, while developing geostrategic areas of cooperation with the outside world.

Keywords: geopolitics, geography, non-geographical factors.

Постановка проблеми. На початку ХХІ століття висока динаміка технологічного прогресу зачепила практично всі сфери людської діяльності. У цих умовах постала проблема виявлення нових підходів у дослідженні та застосуванні геополітики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика дослідження сучасної геополітики займає помітне місце у науковому дискурсі західних та російських вчених. Одні висувають критичні зауваження до ефективності застосування цієї науки в умовах сьогодення (Дж. Егню, С. Делбі, Дж. Тоал, К. Фетвейс), інші є геополітичними фундаменталістами (Дж. Фрідман, Р. Каплан, М. Клар, К. Грей, С. Коен, Д. Хансен, Дж. Роджерс), треті – виступають нейтральними оглядачами (С. Шолвін, Д. Дедні, Н. Сирота, М. Нартов). Водночас загальне прагнення до всебічного пізнання геополітичних процесів залишає місце для удосконалення наукових підходів до геополітичних досліджень.

Метою статті є виявлення чинників, що впливають на функціонування суб'єктів геополітики в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Розвиток технологій спричинив перегляд основних підходів до дослідження геополітики, які раніше, насампе-

ред, полягали у формуванні висновків з географії. Окремі науковці навіть почали піддавати сумніву актуальність геополітики як науки. Зокрема, американський вчений К. Фетвейс вважає, що через свої описові та прогностичні недоліки геополітика не може вважатися науковою дисципліною [6].

Сучасні умови, у яких здійснюється геополітика досить показово описані у російського геополітика Н. Сироти, який зазначає, що поява дальньої бомбардувальної авіації, а згодом і ядерної зброї та засобів її доставки, спричинила значне знецінення оборонного значення природних бар'єрів, “стиснення” простору і часу для держав, залучених у конфлікт. Крім ракетно-ядерної зброї, яка урівноважує силу держав, що нею володіють незалежно від їхнього географічного положення, розмірів та віддаленості, до найбільш важливих параметрів геополітичних змін світу дослідник відніс повітряний простір, космос, а також розвиток засобів масової інформації, що здатний здійснити вирішальний вплив на геополітичну перспективу людства [4, с. 40]. Доповнюючи дослідника можна також назвати цифрові технології та комунікації, які по суті стерли кордони, зруйнували часові виміри та по факту вже стали чи не основними тригерами геополітичних змін (зокрема в процесі обговорення голосування по “Brexit”).

На цьому тлі заперечення знецінення значення географії в геополітиці стали предметом дослідження американських та європейських науковців. На думку виконавчого директора недержавної розвідувально-аналітичної організації “Stratfor” Дж. Фрідмана, саме від географічного положення країн залежать їхні геостратегії. “Для менших держав політика стримування у швейцарському стилі може бути сприятливою, особливо, якщо існує захищена географія (наприклад, гори) або якщо немає ресурсів для демонстрації сили. Однак для більших політичних співтовариств, особливо, з доступом до моря, геостратегія є більш експансивною та жорсткою, часто з послідовністю низки етапів: по-перше, консолідації національної території; по-друге, розширення впливу на сусідні зони; по-третє, контролю над морськими підходами; і на кінець, якщо це можливо, прагнення до впливу на найбільш важливі вузли і простори на поверхні Землі і створення постійної та широкомасштабної політичної присутності в міжнародній системі”. Таку ж позицію займає і бельгійський аналітик Дж. Роджерс, який відзначає, що і сьогодні геостратегія спрямована на посилення влади та благополуччя громади шляхом отримання доступу до таких визначених ліній зв'язку, як торговельні шляхи та географічно вузькі місця, що включають морські проливи, гірські перевали, ріки, острови, моря. Найбільші держави часто повинні створювати та підтримувати далекосяжну політичну присутність, підкріплену наперед розгорнутими збройними силами. Це часто вимагає відкриття військових баз, включаючи будівництво бойових кораблів для присутності у світовому океані [11, с. 5].

Старший науковий співробітник американського Центру аналізу європейської політики Я. Грігель

вважає, що ілюзія втрати важливості географії для стратегічного аналізу швидко трансформувалась у значні прогалини в геостратегії провідних геополітичних сил, що призвело до розпорошення їхніх зусиль. Замість зосередження ресурсів і рішень на ключових регіонах, вони намагаються підтримувати усі важливі напрямки, що є дуже важким завданням [8, с. 22]. Ця думка підтверджується прикладами, зокрема наведеними у дослідженнях американця Д. Хансена (критикує військове втручання Америки у справи країн, які не представляють безпосередньої загрози для США, але вимагають значних витрат) [9, с. 5-6] та бельгійця Дж. Роджерса (звертає увагу на операцію ВМС країн ЄС в Індійському океані “Атланта”, розпочату майже відразу після вторгнення російських військ на територію Грузії, яка розглядалася у якості потенційного транзитного коридору для газопроводу “Набукко”) [11, с. 4].

Як бачимо, не зважаючи на зміни сучасності, наведені приклади демонструють важливість значення географії і в умовах сьогодення. У цьому контексті британсько-американський дослідник К. Грей відзначає, що “...географічні чинники проникають у світову політику. Географія визначає гравців (які є територіально організованими у держави або хочуть ними бути), часто визначає ставки, які роблять гравці, і завжди визначає умови, у яких вони вимірюють безпеку відносно інших” [7, с. 248-249].

Одним з найбільш відомих захисників географії в сучасній геополітиці є Р. Каплан, який у своїй книзі “Помста географії” наводить аргументи на користь необхідності врахування географічного чинника в сучасних умовах. Узагальнивши їх можна представити наступним чином:

постійний вплив чи контроль вимагає фізичної присутності військових контингентів на території, які є предметом суперечки;

географічна реальність суттєво обмежує і робить дуже дорогими переміщення значної кількості особового складу і відповідних обсягів вантажів до віддалених точок земного шару;

фізичні особливості місцевості можуть визначати темпи і методи ведення бойових дій;

обмеження переваги у повітрі – літаки можуть бомбити, але не можуть справлятися з транспортуванням необхідних обсягів вантажів та забезпеченням контролю над наземними територіями;

авіація у багатьох випадках потребує аеродромів, які би були відносно близько розташовані;

ядерним погрозам малих і середніх держав не вистає переконливості і щоб досягати своїх цілей вони повинні вести відповідну політику [1].

Критикуючи Р. Каплана за його, нібито, надмірну спрощеність та роботу для ненаукової аудиторії, фінський вчений С. Шолвін також погоджується з необхідністю врахування географії. При цьому він вважає, що однією з важливих засад сучасної геополітики є антропогеографія, яку дослідник не враховує при оцінці класичної геополітики.

Одним з висновків дослідження С. Шолвіна “Геополітика: огляд концепцій та емпіричних при-

кладів міжнародних відносин” є те, що загальні закономірності та тривалі процеси можна чітко пояснити географічними умовами, але розуміння конкретних явищ, які трапляються в міжнародних відносинах також вимагають врахування негеографічних чинників. З огляду на зазначене, науковець пропонує виявляти ці чинники у подальших наукових працях [12, с. 6].

Для належного обґрунтування окресленого питання доцільно звернутися до наукових здобутків інших фахівців з геополітики. Німецький геополітик Ф. Ратцель (1844–1904) був переконаний, що інтереси народів обертаються навколо географічного положення, клімату та ґрунту. На його переконання, основним політико-географічним чинником у становленні держави є простір. Розуміння держави як живого, просторового, укоріненого в ґрунті організму – головна думка теорії Ратцеля. Найбільш важливими характеристиками держави вчений вважав її розміри, місце розташування, кордони, типи ґрунтів разом з рослинністю, іригацію, відносини з іншими конгломератами земної поверхні, насамперед, з прилягаючими морями та незаселеними землями. До найбільш цінних елементів фізичного оточення держави Ратцель відносив берегові лінії, русла рік та райони, багаті ресурсами [3, с. 51].

Автор терміну “геополітика” швед Р. Челлен (1864–1922) виокремив три географічні чинники, що відіграють головну роль у глобальній геополітиці: розширення (можливість розширення території за рахунок інших держав), територіальна монолітність та свобода пересування (зокрема, за рахунок доступу до морських шляхів та наявності флоту) [3, с. 55].

Американський адмірал А. Мехен (1840–1914) головними умовами, що впливають на морську силу націй вважав географічне положення, фізичний устрій (включає природну продуктивність та клімат), розміри території, чисельність населення, характер народу та характер уряду. При цьому, особливе значення він надавав береговій лінії, яка, одночасно є і кордоном країни. Вчений відзначав, що легкість доступу через кордон до інших країн посилює прагнення народу до відносин з ними [3, с. 67].

Ще один американський вчений Н. Спайкмен (1893–1943) вивів десять критеріїв геополітичної могутності держави: поверхня території; природа кордонів; чисельність населення; наявність корисних копалин; економічний і технологічний розвиток; фінансова могутність; етнічна однорідність; рівень соціальної інтеграції; політична стабільність та національний дух [3, с. 75].

Австрійський генерал Й. фон Лохаузен (1907–2002) вважав, що будь-які окремі чинники не можуть детермінувати чи скасувати фундаментальні закони, пов’язані з природними чи культурними епохами. Цими законами є, насамперед, простір, етнос, що його населяє, природні ресурси тощо [3, с. 106].

Засновник французької геополітичної школи В. де ла Блаш (1845–1918) розглядав людину поряд з природою у якості географічного чинника, якому відводив активну роль суб’єкта впливу на

історичні процеси, що діє не ізольовано, а в рамках природного комплексу [3, с. 72]. При цьому англійський філософ І. Берлін (1909–1997) зазначав, що людина не має права перекладати вину за свої дії чи долю загалом чи частково на такі фактори, як рельєф місцевості чи культуру [1, с. 58]. А сучасний французький геополітик Д. Муазі заговорив про наявність емоційного стану суспільства. У своїй книзі “Геополітика емоцій” він наділив країни або цілі регіони емоціями страху, надії чи приниження, що відображає геополітичне становище відповідних суб’єктів [2].

У своїй праці “Стратегічна географія та зміни на Близькому Сході: стратегічний доступ до ресурсів Близького Сходу: урок з історії” Дж. Кемп та Р. Гаркаві відзначають, що стратегічна географія стосується контролю чи доступу до просторових районів (землі, води і повітря, включаючи космічний простір), які впливають на безпеку та економічне процвітання націй. Вона охоплює усі аспекти географії, які включають як фізичну, так і людську географію.

Якщо у фізичну географію дослідники закладають досить звичне значення, як науку про природу, то людська географія, на їхню думку, може бути розділена на десятки підкатегорій, основними з яких є політична (описує контроль і організацію території, у тому числі людей і активів), економічна (стосується інфраструктури, промислових і сільськогосподарських об’єктів, які розвивають економіку регіону, включаючи дороги, порти, аеропорти, трубопроводи, енергетичні підприємства, фабрики, ферми і моделі торгівлі) та військова (описує розгортання і застосування військової сили, оскільки це має відношення до простору, часу та відстані, а також впливу, який мають фізичні обмеження як на наступальні, так і на оборонні військові операції) географії. Особливістю стратегічної географії є її орієнтація на тактичні елементи географії, які сприяють великій стратегії [10].

У дослідженні на тему “Аудит геополітичних можливостей: оцінка двадцяти провідних політичних сил” для визначення геополітичних можливостей країн використовуються чотири блоки показників: національна база, національна структура, національні інструменти та національна рішучість.

Національна база (20%) складається з: національного багатства (10%); структури населення (6%, яке включає кількість населення та його середній вік); національного поширення (3%, включає площу території та площу виключної економічної зони); ресурсної самодостатності (1%, включає енергетичну самодостатність та достатність енергопостачання продовольства).

Національна структура (40%) складається з: економічного впливу (15%, який включає національний дохід, розмір компанії, комерційне охоплення та гравітаційне тяжіння /чиста позитивна міграція/); технологічного розвитку (10%, який включає базу знань, інфраструктуру, витрати на дослідження, інноваційність, здоров’я); культурного престижу (15%, який включає свободу творчості, рівень використання державної мови у сві-

ті, привабливість країни для іноземних громадян, спортивні досягнення, економічну привабливість).

Національні інструменти (30%) складаються з дипломатичних важелів (15%, які включають закордонні місії, присутність в ООН, участь у міжурядових організаціях, можливості для розвитку, можливості паспорта для подорожей без віз) та військової міці (15%, яка включає витрати на оборону, ядерний арсенал, проєкційні сили, військово-промисловою базу, глобальне охоплення).

Національна рішучість (10%) складається з ефективності уряду, економічної рішучості, стратегічної рішучості, альтруїстичної рішучості [5].

Враховуючи класичні та сучасні підходи до геополітичного пізнання суб’єктів цієї науки, автор пропонує модель, в основі якої лежать чотири блоки чинників, що визначають розвиток суб’єктів геополітики, а саме: географічний, історично-культурний, антропогенний та безпековий. Кожен блок включає орієнтовні чинники, що впливають на функціонування конкретного суб’єкта геополітики та визначають його властивості. В залежності від об’єкта дослідження набір чинників у визначених блоках може доповнюватись або звужуватись.

Модель показує вплив чинників, розподілених за принципом можливості їхньої дії у трьох часових інтервалах (довгострокового, середньострокового та короткострокового), на діяльність суб’єкта геополітики на визначеному геополітичному просторі. Розподіл за часом відповідає концепції “змінної тривалості часових циклів” французького вченого Ф. Броделя (1902–1985), у якій дослідник поєднав історичну науку з географією та розділив історичне тло на три періоди:

довгостроковий період (*longue duree*) – повільно, непомітно змінний географічний час ландшафтів, які і дають можливості, і накладають обмеження;

середньостроковий період (*conjonctures*) – системні зміни в демографії, економіці, сільському господарстві, суспільному житті та політиці;

короткостроковий період (*l’histoire evenementielle*) – щоденні політичні і дипломатичні події, що є предметом висвітлення в ЗМІ [1, с. 341].

Відповідно до запропонованої Моделі, **географічний блок чинників** відноситься до довгострокового періоду. До чинників, що його наповнюють, належать: *географічне положення* (вказує на розташування суб’єкта геополітики відносно союзників, противників та нейтральних країн чи блоків); *розмір території* (є показником потенційної сили суб’єкта геополітики та його можливостей, що опираються на простір, на якому розміщена відповідна кількість ресурсів); *поверхня території* (вказує на можливості переміщення осіб та транспорту, а також розгортання та проведення воєнних операцій за участю збройних сил); *природа кордонів* (вказує на ступінь захищеності суб’єкта геополітики від зовнішніх фізичних впливів); *природні ресурси* (показують ступінь залежності суб’єкта геополітики від інших суб’єктів геополітики); *клімат* (впливає на особливості всебічного розвитку суб’єкта геополітики) та *чисельність населення*

(показує людський потенціал, який може бути застосований на території суб'єкта геополітики)¹.

Історично-культурний блок чинників охоплює довготривалий та середньостроковий періоди. До чинників, що його наповнюють, належать: *історія* (еволюційний процес суспільства, що відбувається на визначеному геополітичному просторі), *етнічна однорідність* (значне переважання певної етнічної групи на визначеному географічному просторі), *релігія* (особлива система світосприйняття груп людей, що обумовлюють їхню поведінку), *культура* (сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених суспільством) та *традиція* (включає досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки, що склалися історично і передаються з покоління на покоління).

Антропогенний блок чинників охоплює середньостроковий та короткостроковий періоди. До чинників, що його наповнюють, належать: *геополітична емоція* (виражає геополітичні настрої суспільства на визначеному географічному просторі) та *особистості лідерів* (приймають конкретні рішення і здійснюють відповідні дії, які безпосередньо залежать від їхнього характеру та мотивації)².

Безпековий блок чинників відноситься до середньострокового періоду. До чинників, що його наповнюють, належать: *політичні процеси* (визначаються військово-політичною діяльністю суб'єкта геополітики на певному геополітичному просторі у заданих геополітичних умовах); *технологічний прогрес* (включає застосування новітніх технологій, використання сучасних методів застосування військ чи сил, а також наявність значимих у геополітичному відношенні об'єктів інфраструктури) та *економічний розвиток* (включає міжнародну економічну інтеграцію суб'єкта геополітики, галузі, що впливають на його безпеку, та основні економічні показники).

Зазначені чинники є взаємопов'язаними за своєю суттю та часом. Найбільш стабільний у часі географічний чинник здійснює безпосередній вплив на формування історично-культурного чинника на заданому географічному просторі, де протягом довго- та середньострокового періодів відбуваються відповідні історично-культурні процеси. Історично-культурний чинник має вплив на антропогенний, оскільки створює умови, в яких у середньостроковому та короткостроковому періодах формується суспільство та особистість. Антропогенний чинник впливає на безпековий через прийняття людиною рішень та участь у безпекових процесах, наслідки яких є відчутними на середньострокову перспективу. Безпековий чинник впливає на географічний оскільки технологічні новації на довготривалий період вносять зміни у значення географії.

¹ Автор свідомо зарахував чисельність населення, яка змінюється значно швидше за інші вказані напрями, до географічного чинника оскільки вона доповнює базове уявлення про країну, її можливості та обмеження.

² На думку Фукідіда, людська природа мотивується страхом, власною вигодою і славою або думкою інших.

Під впливом географічного, історично-культурного, антропогенного та безпекового чинників формується **геостратегічний інтерес**, який полягає у здатності країни реалізувати свої національні інтереси на визначеному геополітичному просторі. На основі геостратегічного інтересу розробляється **геостратегія**, у якій визначаються ключові напрямки зовнішньої політики та необхідні ресурси для їхньої реалізації.

Висновки. Розвиток технологій, насамперед у космічному, повітряному та цифровому просторах, спричинив кардинальні зміни в геополітиці – нівелювалися поняття часу та відстані, які раніше можна було чітко вирахувати за допомогою географічних показників. Водночас застосування нових технологій зруйнувало встановлений баланс сил між державами – ядерна зброя та гібридні методи ведення воєн поставили під сумнів оцінки щодо окремих геополітичних сил.

Практичний досвід провідних геополітичних сил на сучасному етапі вказує на необхідність врахування висновків з географії при розробці своїх геостратегій. У цьому контексті доведена актуальність інших негеографічних чинників, що в сукупності з географією впливають на геополітику держав.

Поєднання блоків географічного, історично-культурного, антропогенного та безпекового чинників, розділене за їх практичною дією у часі, дає комплексне уявлення про діяльність суб'єкта геополітики. Дані, отримані в результаті дослідження запропонованих чинників, є потенційними можливостями та обмеженнями, які повинні враховувати стратеги при розробці геостратегічних напрямів взаємодії із зовнішнім світом.

Перспективами подальшої роботи є дослідження діяльності суб'єкта геополітики за запропонованою моделлю.

Список використаних джерел

1. Каплан Р. Месть географии. М.: "Колибри", 2016. 384 с.
2. Музи Д. Геополітика емоцій. К.: "Брайт Стар Паблішинг", 2018. 184 с.
3. Нартов Н. А., Нартов В. Н. Геополитика: учебник для студентов вузов. Изд. 5-е. Москва: Юнити-Дана, 2010. 647 с.
4. Сирота Н. М. Геополитика. Краткий курс. М.: "Питер", 2006. 176 с.
5. Audit of Geopolitical Capability: an Assessment of Twenty Major Powers, Compiled by James Rogers, 2019. Global Britain Programme: веб-сайт. URL: <https://henryjacksonsociety.org/wp-content/uploads/2019/01/HJS-2019-Audit-of-Geopolitical-Capability-Report-web.pdf> (Last accessed: 15.06.2019).
6. Fettweis C. J. Revisiting Mackinder and Angell: The Obsolescence of Great Power Geopolitics. *Comparative Strategy*, vol. 22, no. 2, pp. 109–22.
7. Gray C. A Debate on Geopolitics: The Continued Primacy of Geography. *Orbis*, 40 (2), 1996, pp. 247–259.
8. Grygiel, J. *Great Powers and Geopolitical Change*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006. 258p.
9. Hansen D. The Immutable Importance of Geography. *Parameters*. US Army War College Quarterly: веб-сайт. URL: <https://carlisle-www.army.mil/usave/Parameters/97spring/hansen.htm> (Last accessed: 10.05.2019).
10. Kemp G., Harkavy R. *Strategic Geography and the Changing Middle East: Strategic Access to Middle*

East Resources: Lesson From History. Brookings Institute Press: веб-сайт. URL: https://acc.teachmideast.org/texts.php?module_id=4&reading_id=202&sequence=2 (Last accessed: 18.07.2019).

11. Rogers J. A. New Geography of European Power? Egmont. The Royal Institute for International Relations: веб-сайт. URL: <http://aei.pitt.edu/29740/1/ep42.pdf> (Last accessed: 25.05.2019).

12. Scholvin S. Geopolitics: an Overview of Concepts and Empirical Examples from International Relations. The Finnish Institute of International Affairs: веб-сайт. URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/196701/wp91-Geopolitics.pdf> (Last accessed: 30.07.2019).

References

1. Kaplan R. Mestj geografii (The Reverence of Geography). М.: "Kolybry", 2016. 384 s.

2. Moisi D. Geopolitika emotsii (Geopolitics of Emotions) К.: "Брайт Стар Паблішинг", 2018. 184 s.

3. Nartov N. A., Nartov V.N. Geopolitika: uchebnik dla studentov vuzov (Geopolitics: a textbook for students of high schools). Izd. 5-e. Moskva: Yuniti-Dana, 2010. 647 s.

4. Syrota N. M. Geopolitika. Kratkiy kurs (Geopolitics. Short course). М.: "Piter", 2006. 176 s.

5. Audit of Geopolitical Capability: an Assessment of Twenty Major Powers, Compiled by James Rogers, 2019. Global Britain Programme: веб-сайт. URL: <https://henryjacksonsociety.org/wp-content/uploads/2019/01/HJS-2019-Audit-of-Geopolitical-Capability-Report-web.pdf> (Last accessed: 15.06.2019).

6. Fettweis C. J. Revisiting Mackinder and Angell: The Obsolescence of Great Power Geopolitics. Comparative Strategy, vol. 22, no. 2, pp. 109–22.

7. Gray C. A Debate on Geopolitics: The Continued Primacy of Geography. Orbis, 40 (2), 1996, pp. 247-259.

8. Grygiel, J. Great Powers and Geopolitical Change. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006. 258p.

9. Hansen D. The Immutable Importance of Geography. Parameters. US Army War College Quarterly: веб-сайт. URL: <https://carlisle-www.army.mil/usave/Parameters/97spring/hansen.htm> (Last accessed: 10.05.2019).

10. Kemp G., Harkavy R. Strategic Geography and the Changing Middle East: Strategic Access to Middle East Resources: Lesson From History. Brookings Institute Press: веб-сайт. URL: https://acc.teachmideast.org/texts.php?module_id=4&reading_id=202&sequence=2 (Last accessed: 18.07.2019).

11. Rogers J. A. New Geography of European Power? Egmont. The Royal Institute for International Relations: веб-сайт. URL: <http://aei.pitt.edu/29740/1/ep42.pdf> (Last accessed: 25.05.2019).

12. Scholvin S. Geopolitics: an Overview of Concepts and Empirical Examples from International Relations. The Finnish Institute of International Affairs: веб-сайт. URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/196701/wp91-Geopolitics.pdf> (Last accessed: 30.07.2019).